

सजग व संवेदनशील नागरिकत्वासाठी शालेय विद्यार्थ्यांना संविधान शिक्षण

अश्विनी सोनवणे-केळकर, गटशिक्षणाधिकारी पंचायत समिती, भोर

'आजादी का अमृत महोत्सव' साजरा करत असताना काही दिवसाचा उत्सव साजरा करून नंतर विसरून जाण्याऐवजी भारत देशाला दीर्घकाळ उपयुक्त ठरेल असे रचनात्मक काम आपण आपल्या कार्यक्षेत्रात केले पाहिजे या जाणिवेतून आज शाळेत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांमधून देशाचे भावी सजग व संवेदनशील नागरिक घडवावेत या उद्देशाने संविधान शिक्षण उपक्रम 15 ऑगस्ट 2021 पासून सुरू करण्यात आला. भोर तालुक्यातील जिल्हा परिषदेच्या 274 शाळांमध्ये शिकणाऱ्या 9741 विद्यार्थ्यांना सुरुवातीला कृतीपत्रिकेच्या माध्यमातून संविधान शिक्षण देणे सुरू केले, कारण त्यावेळी कोविड-19 मुळे शाळा बंद होत्या परंतु घरी राहून विविध मार्गाने विद्यार्थ्यांचे शिकणे सुरू होते. अशा स्थितीत सहयाद्रीच्या डोंगररांगेत वसलेल्या भोर तालुक्यातील दुर्गम-डोंगरी भागातील विद्यार्थ्यांचे शिकणे सुरू राहावे म्हणून 'इंटिग्रेटेड लर्निंग वर्कशीट' हा मार्ग निवडला होता. या अंतर्गत विद्यार्थ्यांना त्यांच्या इयतेच्या सर्व विषयांचे त्या-त्या महिन्यातील घटकांवर आधारित कृतीपत्रिकांची छापील प्रत घरपोच वाटप केली जात असे. या कृतीपत्रिकेमध्ये दरमहा संविधान शिक्षणावर आधारित एका घटकाचा QR कोड व त्यावर आधारित कृती दिलेल्या असत. विद्यार्थी आपल्या पालकांच्या मोबाईल वरून तो QR कोड स्कॅन करून व्हिडिओ पहात व त्यावर आधारित कृती करत. शिक्षक गृहभेटीदरम्यान विद्यार्थ्यांच्या शंकांचे निरसन करत असत, तसेच आवश्यक तेथे अतिरिक्त मार्गदर्शन करत असत. कृतीपत्रिकेच्या माध्यमातून दिलेल्या संविधान शिक्षण उपक्रमाचा रचना संस्था पुणे यांच्याद्वारे इम्पॅक्ट स्टडी करण्यात आला. यात यादृच्छिक पद्धतीने निवडलेल्या 10% शाळेतील 25% विद्यार्थ्यांचा तोंडी, लेखी व प्रात्यक्षिक प्रतिसाद आणि त्यासोबतच त्यांचे शिक्षक, पालक व पर्यवेक्षण यंत्रणा यांचे प्रतिसाद नोंदविण्यात आले. तज्ज्ञांमार्फत या माहितीचे विश्लेषण व पडताळणी करून अहवाल जाहीर करण्यात आला. त्यानुसार सजग व संवेदनशील नागरिक घडवण्यासाठी हा उपक्रम उपयुक्त असून तो अधिक सुव्यवस्थितरीत्या अभ्यासक्रम व पाठ्यक्रम तयार करून राबवावा असे निष्कर्ष आमच्या हाती आले. त्यानुसार पेडागाँजीची उत्तम जाण असणाऱ्या 13 शिक्षकांचा संविधान शिक्षण अभ्यास गट तयार करण्यात आला. या अभ्यास गटाने सात महिने भारतीय संविधान, संविधानावर आधारित संदर्भ साहित्य, राज्यसभा टीव्ही ची 'संविधान' सिरीज इत्यादी साधनांचा अभ्यास करून संविधान शिक्षण पाठ्यक्रम तयार केला. हा पाठ्यक्रम शैक्षणिक वर्ष 2022-23 मध्ये संपूर्ण वर्षभर राबविण्यात आला. त्यातून आज शाळेत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांमधून देशाचे भावी सजग व संवेदनशील नागरिक घडवण्यासाठी संविधान शिक्षण हा उपक्रम उपयुक्त आहे असे सिद्ध करणा-या अनेक यशोगाथा आम्हाला आढळून आल्या.

'संविधान शिक्षण' उपक्रमाची गरज

'भारतीय स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव' साजरा करत असताना देशाला दीर्घकाळ उपयुक्त ठरतील असे सजग व संवेदनशील नागरिक घडवणे या उद्देशाने हा उपक्रम सुरू करण्यात आला. महाराष्ट्र शासन ग्रामविकास विभाग शासन निर्णय 6 ऑक्टोबर 2021 यामध्ये शिक्षण विभागाने राबवायाच्या उपक्रमामध्ये 'नागरिकशास्त्र व संविधानाची तोंड ओळख करून देणारे उपक्रम राबवणे' असे उद्दिष्ट देण्यात आले होते. या उद्दिष्टाला अनुरूप-

- 1) आज शाळेत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांमधून देशाचे भावी सजग व संवेदनशील नागरिक घडवण्यासाठी हा उपक्रम गरजेचा आहे.
- 2) भारतातील विविधता व बहुसांस्कृतिकतेचा स्वीकार करून राष्ट्रीय एकात्मता वाढवण्यासाठी उपक्रम गरजेचा आहे.
- 3) बाल संरक्षणाच्या दृष्टीने विचार करता बालकांवर होणारे अत्याचार व त्याविरुद्ध लढण्यासाठी आवश्यक जाणीव जागृती निर्माण करण्यासाठी उपक्रमाची गरज आहे.
- 4) भारतीय लोकशाही शासनप्रणाली व विविध प्रशासकीय संस्था यंत्रणा यावरील विश्वास दृढ करण्यासाठी या उपक्रमाची गरज आहे.
- 5) बालककेंद्री शाळा बनवून आनंददायी शिक्षण देण्यासाठी हा उपक्रम गरजेचा आहे.

'संविधान शिक्षण' उपक्रमाचे वेगळेपण

भारतीय संविधानातील मूल्य व काही बाबी सदयस्थितीत नागरिकशास्त्र व इतर विषयांमध्ये आलेल्या आहेत. परंतु त्या केवळ एखादी यंत्रणा, तिचे कामे, पदाधिकारी निवड, अटी यापुरत्याच मर्यादित राहिलेल्या आहेत. या बाबी सुज्ञान व संवेदनशील नागरिक घडवण्यासाठी पुरेशा नाहीत. नागरिकशास्त्र विषयाची ही मर्यादा लक्षात घेऊन संविधानातील ज्या तरतुदीने देश चालतो, त्या तरतुदीची ओळख सोप्या व रंजक कृतींच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना करून देणे हे या उपक्रमाचे वेगळेपण आहे. तसेच विद्यार्थ्यांना समजेल अशा कृतींवर आधारित अभ्यासक्रम व पाठ्यक्रमाची निर्मिती हे उपक्रमाचे वेगळेपण आहे. सर्व शाळेतील विद्यार्थ्यांना समान दर्जाचा आशय व घटक परिचय उपलब्ध व्हावा म्हणून व्हिडिओची निर्मिती करून त्याचे QR कोड या पुस्तकात छापलेले दिलेले आहेत. घटक परिचय, घटकावर कृती व मूल्यमापन यासाठी क्रमबद्ध कृतींच्या पायऱ्या दिलेल्या आहेत. विद्यार्थ्यांनी करायच्या दैनंदिन कृतीसोबतच तालुक्याच्या काही सामायिक कृतींची योजना हे उपक्रमाचे वेगळेपण आहे.

‘संविधान शिक्षण’ उपक्रमाची ठळक उद्दिष्टे

1. दीर्घकाळ टिकेल अशा रचनात्मक कामाने भारतीय स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव साजरा करणे.
2. शालेय विद्यार्थ्यांमधून देशाचे जबाबदार व संवेदनशील नागरिक घडवणे.
3. विद्यार्थ्यांच्या मनात राष्ट्रीय एकात्मता व राष्ट्रप्रेमाची भावना निर्माण करणे.
4. विद्यार्थ्यांच्या मनामध्ये लोकशाही शासन व्यवस्था व विविध प्रशासकीय यंत्रणा याबाबत विश्वास निर्माण करणे.
5. शाळा बालकेंद्री बनवणे व आनंददायी शिक्षण देणे.

संविधान शिक्षण उपक्रमाचे नियोजन

कृतीपत्रिकेच्या रूपाने सुरुवात: covid-19 दरम्यान शाळा बंद परंतु शिक्षण सुरु असलेल्या कालावधीत ‘इंटिग्रेटेड लर्निंग वर्कशीट’ च्या माध्यमातून दरमहा संविधान शिक्षणातील घटकावर आधारित व्हिडिओचा QR कोड व त्यावर आधारित कृतीपत्रिका यातून संविधान शिक्षण दिले.

संविधान शिक्षण अभ्यासक्रम व पाठ्यक्रम निर्मिती: पेडागाँजी व संविधानाची उत्तम जाण असणाऱ्या 13 शिक्षकांच्या अभ्यास गटाद्वारे जवळपास सात महिने भारतीय संविधान व संविधानावर आधारित संदर्भ ग्रंथ, राज्यसभा टीव्ही ची ‘संविधान’ सिरीज याचा अभ्यास करून संविधान शिक्षणाचा कृतीआधारित अभ्यासक्रम व पाठ्यक्रम निर्माण केला गेला.

शिक्षक प्रशिक्षण: संविधान शिक्षण उपक्रमाची अंमलबजावणी प्रभावीपणे होण्यासाठी इयत्ता तिसरी ते सातवीच्या 100% शिक्षकांना संविधान शिक्षण उपक्रमाचे प्रशिक्षण प्रत्येक केंद्राच्या पातळीवर देण्यात आले. तसेच आवश्यक त्या शिक्षकांना अतिरिक्त प्रशिक्षण देण्यात आले.

केंद्र समन्वयकांची नियुक्ती: शिक्षकांना संविधान शिक्षण उपक्रम राबवताना येणाऱ्या अडचणी सोडवण्यासाठी प्रत्येक केंद्रातील संविधानाची उत्तम जाण असणाऱ्या एका शिक्षकाची संविधान शिक्षण केंद्र समन्वयक म्हणून नियुक्ती केली. दैनंदिन वर्ग अध्यापन करणारे शिक्षक व तालुका पातळीवरील तज्ञ संविधान शिक्षण अभ्यास गट यामध्ये समन्वय साधण्यासाठी केंद्र समन्वयकांची नियुक्ती करण्यात आली.

शिक्षकांसाठी स्पर्धांचे आयोजन: संविधानाबाबत शिक्षकांचे विषयज्ञान वाढावे म्हणून प्रत्येक आठवड्याला शिक्षकांना संविधानावर आधारित संदर्भ साहित्य पुरवले गेले. त्याचा शिक्षकांनी अभ्यास केला व त्या घटकावर आठवड्याच्या शेवटी प्रश्नमंजुषा स्पर्धा घेण्यात आली. यामुळे शिक्षकांचे संविधानाबाबतचे विषय ज्ञान वाढण्यास मदत झाली.

संविधान शिक्षण उपक्रमाचे मूल्यमापन

विद्यार्थ्यांनी केलेल्या कृतींचे मूल्यमापन: प्रत्येक घटकावर आधारित कृती विद्यार्थ्यांनी पूर्ण केल्यानंतर त्या कृतींचे मूल्यमापन करण्याची योजना व मूल्यमापनाची तंत्रे संविधान शिक्षण पाठ्यक्रम पुस्तिकेमध्ये दिलेली आहेत. त्यानुसार शिक्षकांनी आपल्या वर्गातील विद्यार्थ्यांचे नियमितपणे मूल्यमापन केले.

पर्यवेक्षीय यंत्रणेमार्फत मूल्यमापन: विद्यार्थी व शिक्षकांनी केलेल्या कामाचे पर्यवेक्षीय यंत्रणेमार्फत वेळोवेळी सविस्तर भेटी देऊन मूल्यमापन करण्यात आले.

इम्पॅक्ट स्टडी: रचना संस्था पुणे यांच्याद्वारे संविधान शिक्षण उपक्रमाचा इम्पॅक्ट स्टडी करण्यात आला. यामध्ये यादृच्छिक पद्धतीने निवडलेल्या 10% शाळेतील 25% विद्यार्थ्यांचे लेखी, तोंडी व प्रात्यक्षिक प्रतिसाद, दैनंदिन वर्तनाचे निरीक्षण यासोबतच पालक, शिक्षक व पर्यवेक्षीय यंत्रणांचे प्रतिसाद नोंदवण्यात आले. याचे तज्ज्ञांमार्फत विश्लेषण व पडताळणी करून रचना संस्था पुणे यांनी इम्पॅक्ट स्टडी रिपोर्ट जाहीर केला. त्या रिपोर्टमध्ये संविधान शिक्षण हा उपक्रम सजग व संवेदनशील नागरिक घडवण्यासाठी उपयुक्त असल्याचे निरीक्षण नोंदविण्यात आले आहे.

कार्यपद्धती

सुरुवातीला संविधान शिक्षण उपक्रम कृतीपत्रिकेच्या माध्यमातून राबविण्यात आला. याला विद्यार्थी, शिक्षक व पालक यांचा भरघोस प्रतिसाद मिळाला. त्यानंतर अधिक सुव्यवस्थितपणे संविधान शिक्षण देण्यासाठी तेरा शिक्षकांच्या अभ्यासगटाद्वारे संविधान शिक्षण अभ्यासक्रम व पाठ्यक्रमाची निर्मिती करण्यात आली. याचे शिक्षकांना केंद्र पातळीवर प्रशिक्षण देण्यात आले. केंद्रातील संविधान शिक्षण उपक्रमाची प्रभावी अंमलबजावणी होण्यासाठी संविधान शिक्षण केंद्र समन्वयक म्हणून एका शिक्षकाची नियुक्ती करण्यात आली. आवश्यक तेव्हा शिक्षक व मुख्याध्यापकांचे प्रतिसाद गुगल फॉर्म च्या माध्यमातून नोंदवण्यात आले. वर्षाच्या अखेरीस उपक्रमाचा बाह्य संस्थेमार्फत इम्पॅक्ट स्टडी करण्यात आला.

संविधान शिक्षण उपक्रमाच्या यशोगाथा

1. **शाळाबाह्य मुलांना शिक्षणाचा हक्क मिळवून दिला:** जिल्हा परिषद प्राथमिक शाळा कामथडी येथील इयत्ता पाचवीत शिकणारी वैष्णवी मांदरे या विद्यार्थिनीला शिक्षणाचा हक्क नीट कळाला व आपल्याच वयाच्या तीन शालाबाह्य मुलांना त्यांच्या शिक्षणाचा हक्क वैष्णवी ने मिळवून दिला.
2. **दैनंदिन जीवनातील प्रश्न संवैधानिक मार्गाने सोडवले:** जिल्हा परिषद प्राथमिक शाळा देगाव येथील शाळेसमोर उघडे गटार वाहत होते. त्यामुळे दुर्गंधी, मच्छर, निसरडी वाट याचा विद्यार्थ्यांना त्रास होत होता. ग्रामपंचायत हा घटक शिकल्यानंतर विद्यार्थ्यांनी गावातील ग्रामपंचायत व गटविकास अधिकारी यांना पत्र लिहून गटार बंदिस्त करण्याची मागणी केली. ग्रामपंचायतने दोन दिवसात शाळेपुढील उघडे गटार बंदिस्त करून दिले.
3. **वडील घरकामात मदत करू लागले:** जिल्हा परिषद प्राथमिक शाळा भोलावडे येथे शिकणारी अनुष्का कांबळे ही विद्यार्थिनी संविधान शिक्षणात शिकलेल्या घटकाबाबत आपल्या घरी चर्चा करत असे. स्त्री-पुरुष समानता या घटकावरील या चर्चेतून प्रेरित होऊन तिचे वडील तिच्या आईला घरकामात मदत करू लागले.
4. **सरकारी यंत्रणेवरील विश्वास बळकट झाला:** जिल्हा परिषद प्राथमिक शाळा धोंडेवाडी येथील आरव सस्ते या विद्यार्थ्यांने सरकारी यंत्रणा या घटकातील चर्चेतून प्रेरित होऊन स्वतः आजारी पडल्यानंतर मला सरकारी दवाखान्यातच घेऊन चला असा आई-वडिलांकडे आग्रह धरला व स्वतःचे उपचार सरकारी दवाखान्यातच करून घेतले.
5. **वस्तीच्या रस्त्याचा प्रश्न सोडवला:** समतेचा हक्क हा घटक शिकत असताना एका शाळेतील विद्यार्थ्यांनी आपल्याच गावातील एका वस्तीमध्ये सिमेंटचा रस्ता नाही, त्यामुळे तेथून येणाऱ्या विद्यार्थ्यांना पावसाळ्यात त्रास होतो ही बाब ग्रामपंचायतच्या लक्षात आणून दिली व त्या वस्तीमध्ये पक्का रस्ता बांधण्याची मागणी केली. यातून निधीची तरतूद नसताना ग्रामपंचायतीने संबंधित वस्तीत पक्का रस्ता बांधून दिला.

विविध वर्तमानपत्रे व वृत्तवाहिन्यांनी उपक्रमास दिलेली प्रसिद्धी

- 1) Times of india:

https://timesofindia.indiatimes.com/city/pune/lessons-on-constitution-for-bhor-zp-school-pupils/amp_articleshow/90831742.cms

https://timesofindia.indiatimes.com/city/pune/lessons-in-democracy-for-primary-students-in-bhor-taluka-schools/amp_articleshow/96825390.cms

2) समय शिक्षा महाराष्ट्र, मुंबई:

<https://youtube.com/watch?v=6OkAe3KaFG8&feature=shared>

https://youtu.be/y_NnSz4Qg7k?si=teyk2jPJ9VXL0MrY

3) दैनिक सकाळ:

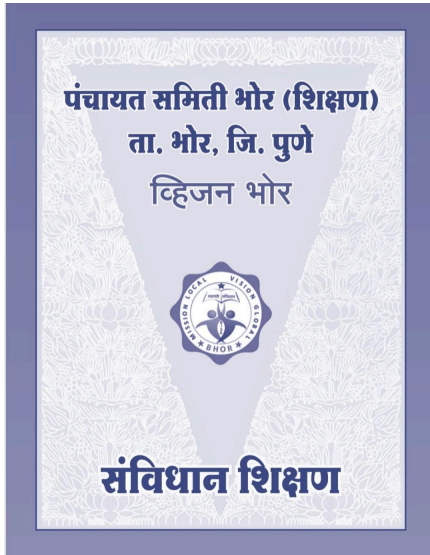
<https://www.esakal.com/pune/todays-latest-marathi-news-pne24h71115-txt-pune-today-20240104125104>

4) E tv Bharat:

<https://www.etvbharat.com/marathi/maharashtra/state/pune/school-cabinet-election-implemmented-in-bhor-taluka/mh20230121090242497497887>

5) प्रभात, लोकमत, इ. अनेक स्थानिक वृत्तपत्रांनी वेळोवेळी विविध उपक्रमांचे वार्ताकन केले.

उपक्रमाचे काही छायाचित्रे:

धन्यवाद!